

Summary. Taran A. A. Language of protest in modern ukrainian realities

The article analyzes the formation of speech protests in Ukraine in the early XXI century. Particular attention is paid to the lexeme майдан in its new social-political usage, to its functional potentiality, the role in the modern derivational nomination. The formation of new specialized and expressive-evaluated meanings of the lexemes революція, мапи, віче was determined. The influence of new meanings on the paradigmatic and syntagmatic possibilities of words was investigated.

It was found that the lexem Maidan and other activated word – have long learned in Ukrainian language specific borrowing or lexems, and therefore, Ukrainian developing this area of its socio -political lexicon through internal resources, proving stability and identity of modern Ukrainian nomination and serves proof that we are not threatened by Ukrainian analyzed language version globish – ukrainish. New nominations confirm the new relationship in cognitive consciousness community and its reflection in language awareness and implementation of new linguistic units .

In reality of modern Ukraine Maidan – socially significant for Ukrainian language and consciousness phenomenon that leaves a mark in the Ukrainian language, because language is inseparable from the history of his people. It is doubtless that the words of the street Euromaidan – words witnesses, speech signals , the original «storage unit events in our memory and they act like flashes that instantly illuminate these events». Exploring new areas such as cognitive space Ukrainian language opens up prospects for the theoretical understanding of trends in the lexicon of new social and political conditions of use of the Ukrainian language.

Key words: active resources of nomination, neosemantyzm, derivative synonyms, derivational family of words, specialized meaning of lexeme.

УДК 801.541.45:808.3

В. В. Калько

АНТРОПОМОРФНА МЕТАФОРА В УКРАЇНСЬКИХ ФІТОНІМАХ

У статті здійснено комплексний аналіз антропоморфної метафори в структурі українських назв рослин у проекції на операції мислення та інші смислороджувальні механізми. Метафору визначено як найпродуктивніший креативний засіб збагачення мови, розширення її знакових ресурсів, використання знаків однієї концептуальної царини на позначення іншої, уподібненої до неї в певному відношенні. Встановлено, що в структурі українських фітонімів найбільш продуктивною є модель метафоричного перенесення ЛЮДИНА → РОСЛИНА, що можна пояснити специфікою української ментальності, її кордоцентричною світосприймальною настановою. Найзагальнішим та універсальним принципом такої інтеграції є антропоморфізм, згідно з яким знаки, що називають людину, частини її тіла, властивості, дії, стани тощо, використовують для позначення інших царин, зокрема й флори. Продуктивність мотиваторів концептуальної сфери ЛЮДИНА на позначення рослин зумовлено аналогізацією їхніх властивостей із людськими якостями та рисами, частинами тіла, місцезнаходженням у просторі та рухом. Антропоморфна метафора в структурі українських флорономенів є чисельною та різноманітною і опирається на різні типи метафоричного механізму, що уможливило позначення однієї предметної сфери в термінах іншої на підставі аналогізації з суміжним поняттям, дифузним асоціативним комплексом та геістальтом.

Ключові слова: антропоморфна метафора, структурна метафора, геістальтна метафора, дифузна метафора, донорська зона, реципієнтна зона, аналогізація, фітонім.

Постановка проблеми. У річищі появи нових парадигм знання, зокрема когнітивної лінгвістики, метафору все більше починають досліджувати як одну з найважливіших мисленнєвих здатностей людини, що зумовлює її взаємодію з довкіллям, відображає особливості етносвідомості та є засобом пізнання світу, оскільки, як зауважує Х. Ортега-і-Гассет, «метафора подовжує «руку» інтелекту» [8, с. 72].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Метафору розуміємо, слідом за О. О. Селівановою, як найпродуктивніший креативний засіб збагачення мови, розширення її знакових ресурсів, використання знаків однієї концептуальної царини на позначення іншої, почасти уподібненої до неї в якомусь відношенні [14, с. 388]. На нашу погляд, з усього розмаїття типологій метафори найбільш когнітивно зорієнтованою і прийнятною для

пояснення її мисленнево-мовної природи є теорія концептуальної метафори Дж. Лакоффа та М. Джонсона, у якій дослідники чи не вперше в лінгвістиці наголосили на антропоцентричності метафори, яку кваліфікували як знаряддя структурування довкілля, що керує інтелектуальною діяльністю індивіда та його вчинками [20, с. 18]. Отже, це основний прийом концептуальної системи носія мови, за допомогою якого він розуміє і сприймає пізнаваний об'єкт у термінах відомих об'єктів іншого типу, інструмент створення нових назв, механізм осмислення одного явища крізь призму іншого. Інтеграція двох структур знання ґрунтується на взаємодії донорської зони (source domain) і реципієнтної зони (target domain) [20, с. 5]. Перенесення знака з однієї зони в іншу відбувається внаслідок формування у свідомості мовця їхнього можливого суміщення на підставі етнічних стереотипів, міфологем, архетипів колективного позасвідомого [12, с. 92]. Донорська зона постачає мовні знаки для реципієнтної і, зазвичай, є конкретною, зрозумілою і відомою. На думку А. Ченкі, людина докладно обізнана з нею завдяки безпосередньому фізичному досвідові, передаваному від покоління до покоління, і тому вона проста і постійно відтворювана в процесі взаємодії з навколишнім середовищем [18, с. 352–353]. Вважаємо, що донорські зони для метафоричних назв рослин номінатори обирають із урахуванням принципів метафоризації, притаманних мові й етносвідомості. Як вважає О. О. Селіванова, одним із таких принципів є антропометричність – «закономірність мовного семіозису, згідно з якою знаки, що називають людину, частини її тіла, властивості, дії, стани тощо, використовують для позначення інших царин (доменів)» [12, с. 109]. Саме дієвістю принципу антропометричності пояснюємо продуктивне використання антропоморфних метафор у флорономах.

У роботах вітчизняних і зарубіжних дослідників найменування рослин вивчали переважно в аспекті діакронії: у ракурсі етимології (В. Махек, В. А. Меркулова, І. В. Сабадош, О. М. Пашенко та ін.); у зв'язку з міфологічним і метафоричним світобаченням етносів (В. В. Жайворонок, М. М. Маковський, Л. Д. Почепцова та ін.); у плані їхньої ролі в складі фразеологізмів (О. А. Куцик, Н. Д. Петрова та ін.). Досить популярними є дослідження символічних конотацій фітонімів, у яких відображено фрагменти національно-метафоричних картин світу (Л. І. Белехова, Т. В. Зайковська, В. І. Кононенко, М. М. Маковський, Н. І. Панасенко та ін.). У лінгвоукраїністиці як номінативний клас назви рослин досліджували в аспекті засобів словотворення та словотворчих типів (Н. В. Гуйванюк, О. Ф. Миголинець, М. М. Феценко, Л. Д. Фроляк, О. І. Чинок та ін.), структурно-семантичних розрядів (А. Й. Капська, Л. О. Симоненко, В. П. Нікашаєва та ін.), семантичної мотивованості (А. М. Шамота, А. М. Сердюк та ін.), а також системно вивчали склад, структурну організацію, лінгвогеографічне поширення діалектної ботанічної лексики (П. Ю. Гриценко, І. В. Гороф'янюк, Я. В. Закревська, М. В. Поістогова та ін.). Однак антропоморфна метафора як засіб творення флорономенів не була об'єктом аналізу, а саме застосування новітніх даних сучасної когнітивної лінгвістики, семасіології, ономасіології, які проєктують мовні процеси на операції мислення та інші смислопороджувальні механізми, уможливить пояснення номінативних механізмів загалом та їхнього підґрунтя в етносвідомості зокрема. З огляду на це **метою** статті є комплексний аналіз фітонімів української мови, утворених на ґрунті антропоморфної метафори.

Виклад основного матеріалу. Однією з найбільш продуктивних для назв рослин є концептуальна сфера ЛЮДИНА. Конкретний та антропоцентричний характер цієї зони відкриває широкі можливості для метафоричного перенесення назв, пов'язаних із людиною, частинами її тіла, місцезнаходженням у просторі та рухом [9, с. 381]. Освоюючи або класифікуючи світ, людина мислить себе діяльною, динамічною істотою, відштовхуючись від власного еґо як від точки відліку. Антропоморфна метафора відзначається надзвичайною поширеністю і різноманітністю. Головною причиною широкої репрезентації метафор такого типу є те, що нічого в пізнанні природи людина не отримує без первісної антропологізації. В. М. Русанівський зауважує, що приписування живій і неживій природі процесів і дій, пов'язаних із діяльністю людини, з функціонуванням її організму, з подібністю до частин її

тіла є важливим процесом у розвитку семантики слів [10, с. 93]. Ототожнення довкілля з людиною було і залишається незмінним прийомом пізнання. Умоглядні категорії людина прагне вербалізувати за допомогою термінів наочних концептів, тобто таких, які доступні їй у відчуттях: смакових, зорових, дотикових, слухових, одоративних.

Продуктивність антропоморфних метафор у назвах рослин можемо пояснити світосприймальною настановою українців, яку, за К. Ясперсом, називають рефлексивно-контемплативною [цит. за: 4, с. 11]. Контемплативність (споглядальність) українського народу виявляється в зацікавленості духовною та чуттєвою сферами. Сентименталізм, чуттєвість, індивідуалізм, любов до природи, мистецтва, обрядовості, зорієнтованість на людину, бачення світу крізь призму свого “я” – це ознаки української ментальності, які відзначали давні і сучасні дослідники. Отже, саме кордоцентрична свідомість української нації зумовила виникнення метафоричних фітонімів, мотиватор яких належить до концептосфери ЛЮДИНА. Репрезентації цієї донорської зони великою мірою сприяло обоження рослин українцями, подібність їхніх біологічних циклів розвитку до ритму життя людини, схожість зовнішніх ознак рослини з деякими рисами будови людського тіла, аналогія між природними властивостями представників флори та моральними рисами людини. Можемо припустити, що внаслідок схильності людини до одухотворення в назвах рослин відображено частини тіла, риси її характеру.

Суперконцепт ЛЮДИНА є досить складним і неоднорідним, тому способи вбудованості асоціатив-терміналів із цієї донорської зони в реципієнтну зону РОСЛИНА різноманітні. Ми, слідом за О. О. Селівановою, залежно від когнітивних процесів, що забезпечують метафоризацію, виокремлюємо такі різновиди метафор: структурний, дифузний, гештальтний [11, с. 172–175; 12, с. 103]. Найпродуктивнішим типом перенесень найменувань із донорської зони ЛЮДИНА до реципієнтної зони РОСЛИНА є гештальтний (образний) різновид метафоризації. Метафори такого типу здебільшого ґрунтуються на зіставленні ще не поійменованих рослин з уже відомим зоровим гештальтом, сенсорним прототиповим образом. Зоровий образ рослини немовби вбирає в себе, синтезує, організовує навколо себе дані інших органів відчуттів.

Значна кількість фітонімів, утворених на ґрунті зорових асоціацій, пов'язана з позначенням форми. Беззаперечно, асоціативне сприйняття форми рослин опосередковують перцептивні метафоричні оператори, що віддзеркалюють особливості зорового сприйняття всієї рослини чи її частини. Вирізнення прототипів форми ґрунтується як на перцептивній виокремленості (з великого розмаїття форм обирають не всі, а лише ті, що в процесі категоризації є своєрідним еталоном для перцепції), так і на їхній близькості людині (це вже категоризовані, добре відомі номінатору реалії). У реальному світі форма втілена в конкретних предметах, тому вона пов'язана з їхньою будовою, а отже, структурні характеристики реалії належать до складу відповідних прототипів форми. З огляду на це, номінації, що ґрунтуються на схожості форм предметів, допомагають скласти уявлення не тільки про контури, обрис номінованого, а й про його структурні властивості. Зоровий образ об'єкта цілісний, його не формують окремі параметри, і ця неподільність комплексно відображена в номінативній одиниці, оскільки в мовному образі розміри і форма «злютовані» воедино. Зазначимо, що підґрунтям для порівняння форми значної кількості назв рослин чи їхніх частин слугують партитиви концептосфери ЛЮДИНА – частини її тіла. Соматизми є репрезентантами патронімічних відношень суперконцепту ЛЮДИНА через усвідомлення функціональної окремоті частин фізичного тіла індивіда та його наївно-аналітичну картину, відображену в мові [13, с. 83]. Саме партитивні зв'язки, на думку М. В. Нікітіна, «передбачають і відображають зв'язки речей, що взаємодіють і залежать одна від одної» [5, с. 443–444].

Найбільше метафоричних найменувань рослин пов'язано із зоровим сприйняттям форми їхніх суцвіть. Партитиви з донорської зони ЛЮДИНА передають різні конфігурації форми рослин: а) клиноподібну – *бородка* (арніка гірська), *борідка* (хвилівник звичайний), *бородач* (ластовень лікарський) – ‘сухе суцвіття рослин подібне до бороди, серця, серденька (трясучка середня) – ‘суцвіття рослини нагадує маленьке серце’; б) круглу, кулясту –

голова́тень (горицвіт весняний, будяк акантовидний), *головак*, *головайчик*, *головашки* (конюшина середня), *головинка* (волошка синя) – ‘суцвіття рослин зібрані в округлу або довгасту голівку’, *дівочі пупки* (тисячолісник звичайний) – ‘квіти рослини формою схожі на пуп’, *пупок*, *пупава*, *пупчик* (кульбаба лікарська), *пупчик*, *пукавка*, *пуповник* (ромен напівфарбувальний); в) опукловидовжену – *ротики* (льонок звичайний), *ротки* (шавлія лучна), *ротик*, *ротань* (антиринум) – ‘віночок квітки двороздільний, пелюстки формою нагадують рот’; *губашник* (оман високий) – ‘квіти рослини формою подібні до губи’.

Народні найменування зеленчука жовтого *губаня*, *губці*, *губушник* мають неоднозначне пояснення. Хоч “Етимологічний словник української мови” подає вказівку на те, що назва мотивована належністю рослини до родини губоцвітних [3: I, с. 611] (у такому разі мотиватор обраний із рівня гіперонімів і відображає істинні знання про позначуване), однак дозволимо собі припустити, що і діалектні фітоніми, і наукова назва *губоцвітні*, і ботанічний термін *губа* – ‘своєрідне зростання пелюсток квітки родини губоцвітних’ [5, с. 501] виникли унаслідок метафоричної симіляції із соматизмом. На користь нашого припущення може вказувати й те, що найважливіша картина світу не оперує науковою класифікацією, а формується на основі повсякденних уявлень.

Деякі найменування рослин, зумовлені специфікою сприйняття форми суцвіть рослин, спричинені складнішими асоціативними процесами, що здійснюються на ґрунті цілісної обізнаності номінатора з реалією, використаною для порівняння: *головачі*, *головатки* (коноплі звичайні) – ‘приквітковий листочок жіночої квітки обгортає плід рослини у вигляді ковпачка, що робить його подібним до голови’ [3: I, с. 552]; *борець* (аконіт болотний) – від *борець* ‘воїн’ [3: I, с. 230] – ‘квітка рослини подібна до шолома воїна’ (пор. інші діалектні назви цієї рослини *шоломник*, *шапочик*); *кавалерчики* (сокирки польові) – від *кавалер* ‘кавалерист’ – ‘квіти рослини закінчуються шпоркою’ (пор. іншу назву рослини *кавалерійські шпори*).

Ономасіологічна структура композита *крово́головак* (родовик лікарський) сформувалася на ґрунті метафоричного вживання обох ономасіологічних ознак: елемент *кров* указує на темно-червоний колір квіток рослини, а *голов* – на форму суцвіття. Використання суфікса *-к(а)* пов’язане з невеликим розміром суцвіть родовика лікарського.

Партитив із донорської зони ЛЮДИНА також може відображати:

– особливості **форми листка** – *язичниця* (листовник звичайний), *язички* (подорожник ланцетолистий), *язичник* (вужачка звичайна) – ‘листки рослин цілісні, довгасті і своєю формою нагадують язик’, *ушик* (подорожник великий) – ‘листки формою дещо подібні до вуха’, *пальчики*, *перстач* (перстач прямостоячий) – ‘п’ятироздільні листки розташовані у формі пальців однієї руки’, *зуб*, *зубаня* (вовконіг європейський) – ‘рослина має гострі, зубчасті краї листя’;

– специфіку **конфігурації плоду** – *сердечник*, *серці́вка* (фізіаліс звичайний) – ‘плід схожий на серце’, *ноготок*, *ногі́ток* (нагідки лікарські) – ‘рослина має тверді й чіпкі плоди, які формою схожі на нігті’;

– **форму стебла** – *горлець* (гірчак зміїний, горлянка повзуча), *горлянка* (жабник польовий), *горлач* (дивина чорна) – ‘стебло рослин просте, довге, трубчасте, ніби горло’;

– **форму кореня** – *зубчатка* (зубиця залозиста) – ‘біле коріння рослини формою і кольором нагадують зуб’ (пор. інші її назви: *зубний корінь*, *зубна трава*).

Народна назва плауна булановидного *бабині пелехи* утворилася внаслідок аналогізації партитива *пелехи* ‘густе, скуповжене волосся’ [15: III, с. 106], що вказує на особливості структури листя рослини, та метафоричного переосмислення прикметника *бабин*, зумовленого кольором листків.

Метафоричні найменування *старі́вник* (цикорій дикий), *старець*, *старина*, *старник* (жовтозілля звичайне), *старовина* (чистотіл звичайний) асоціативно пов’язані з функцією квалітатива – *старий* ‘який прожив багато років, досяг старості’ [16: IX, с. 654], що відображає вікові характеристики індивіда. На думку В. Махека, ці назви опосередковані раннім відцвітанням і відмиранням рослин, які рано старіють [21, с. 142]. На наш погляд, ці номінативні одиниці пов’язані із зовнішнім виглядом квіткових головок: після дозрівання і

відпадання плодів-сім'янок квітколоже нагадує лисину. Слід зауважити, що й наукова назва жовтцю їдкою *Senecio* походить від лат. *senex* 'старий, лисий' [19, с. 109] і теж є гештальтно мотивованою. Найменування *дідки*, *дідові вуші* (череда трироздільна) ґрунтується на асоціюванні схожих рис зовнішності людини похилого віку, що підкреслено аналогією поверхні зморщеного насіння та його форми, яке вгорі має два відростки.

Народні назви ломикаменю болотного *кучерявець*, лещиці високої *кучерявка* та лободи запашної *кудрявник*, *кудравці* утворилися на ґрунті асоціативних зв'язків квалітатива *кучерявий* 'який має кучері' [16: IV, с. 423], що характеризує зовнішні риси вроди людини і зумовлений наявністю довгих, закручених коренів рослини. Фітоніми *лисак*, *лисачок* (айстра степова) походять від *лисий* 'з лисиною або без волосся на голові (про людину)' [16: IV, с. 489], що пояснюється, очевидно, зовнішнім виглядом суцвіття, яке має велику кількість трубчастих квіток, оточених язичковими, у зв'язку з чим посередині ніби утворюється лисина; *сліпак*, *сліпачок* (кукольниця біла), *сліпак*, *сліпа тютя* (кульбаба лікарська), *сліпота*, *сліпотан* (жовтець їдкий) – від *сліпий* 'позбавлений зору, здатності бачити' [16: IX, с. 361] – спричинено, очевидно, тим, що квіти цих рослин частину доби чи в дощову погоду бувають закриті.

Як наукові, так і народні назви глухої кропиви білої *глухавка*, *глушник*, *глушиця*, *глуш*, *глушняк*, *глушок*, *глуханя* пояснюємо метафоричним уживанням квалітатива *глухий* 'який нічого не чує або недочуває' [16: II, с. 88]. З'ясовуючи походження цих найменувань, В. Махек [21, с. 197] припускає, що прикметник *глухий* указує на несправжність рослини. Така гіпотеза частково справедлива в тому разі, коли прикметник є означенням іменника – назви рослини – *глуха кропива*, оскільки рослини роду *глуха кропива* формою листків та будовою стебла подібні до представників родини кропивових. Але вибір асоціата *глуха* для позначення рослини, схожої на кропиву дводомну, не випадковий: *глуха* у складі цього двослівного найменування означає не просто "несправжня", а "нежалка", тобто така, що "ніби не відповідає на дотик" [3: I, 531], ніби не чує, що й підтверджує народне найменування цієї рослини. Отже, квалітатив *глухий* у реципієнтній зоні РОСЛИНА унаслідок метафоризації відображає особливості не слухового, а тактильного сприйняття.

Незначна кількість фітонімів утворена внаслідок аналогізації квалітатива, що відображає людські риси характеру, вдачу: *ласкавка*, *ласкавець* (орлики звичайні) – від *ласкавий* 'який виявляє ласку, ніжність; ніжний, приємний, голубливий, пестливий' [16: IV, с. 450] – умотивовано тим, що листя рослини приємне на дотик, пухнасте; *лютик*, *лютан* (жовтець їдкий) – від *лютий* 'безжалісно жорстокий, нещадний' [16: IV, с. 574] – опосередковане отруйною дією рослини, її подразливістю для людини; *злинєць*, *злінка* (злінка канадська) – від *злий* 'сповнений злості, ворожнечі; лихий лютий, осатанілий, сердитий' [16: III, с. 592] – пов'язано з тим, що рослина засмічує поля. У народних назвах жовтцю їдкою та злінки канадської метафоричне переосмислення слотової позиції квалітатива опосередковане ще й модусом, що зумовлено негативною оцінкою рослин номінатором.

Мотиватор донорської зони ЛЮДИНА може бути пов'язаний також із слотовою позицією темпоратива – асоціатом найменування рослини. Це зумовило появу метафоричних найменувань, у яких реалізовано модель називання: "самотня людина" – "рослина, яка залишається на полях після збору врожаю". Гештальтна мотивація назв *удова* (айстра степова), *сирітки* (фіалка триколірна) – результат перенесення найменувань *вдова* 'жінка, яка після смерті чоловіка не одружилася вдруге' [16: I, с. 312] та *сирота* 'дитина, підліток, що втратила батька й матір або одного з них' [16: IX, с. 202], опосередкованого тривалим і пізнім цвітінням рослин.

Значна частина флорономенів пов'язана із асоціатом *баба*, пор.: *баба* (квасоля звичайна, кульбаба лікарська), *баби* (полуниці звичайні), *бабиця* (бурячок польовий), *бабки* (латаття біле), *бабоха*, *бабка*, *бабичка* (квасоля звичайна). Підґрунтям такої метафоричної експансії вважаємо зовнішній вигляд людини, оскільки «назви різних предметів кулястої форми можуть бути зведені до гіпотетичної основи псл. *bab-* «надуватися, розбухати, бути кулястим» [3: I, с. 102–103]. Однак, на нашу думку, в таких назвах задіяно також і культурні конотації: в явленнях українців баба наділена дорідністю, статністю, міцною статуєю, що

візуально може бути аналогізовано з конічною, циліндричною, округлою формою плодів, листя, квітів відповідних рослин.

Гештальтна мотивація репрезентована і назвами *ворожка* (грицики звичайні, королиця звичайна), *знахарка*, *бабка* (подорожник великий, шавлія лучна), що відображають цілющі, чудодійні властивості рослин і є наслідком метафоричного перенесення назв людей (жінок), що займаються лікуванням нетрадиційними чи магічними методами.

З аналогізацією уявлень про жіночу (дівочу) вроду пов'язані і фітоніми *дівичник*, *дівочник*, *кралька* (королиця звичайна), *наречена*, *невістуйка* (ромашка лікарська) – ‘квіти рослин мають гарне велике біле суцвіття з жовтою серединою’; *красоля*, *красивуля* (хрінниця посівна), *красотка* (синюха голуба), *красуня* (щириця хвостата), *красовиця*, *красуня* (беладона звичайна) – метафорично мотивані уподібненням красивої завдяки яскравому кольору квітів рослини до вродливої жінки (дівчини). У деяких випадках образна назва умотивована стереотипним портретом людини, також народні нономени містять психологічну імплікацію: високе соціальне становище передбачає особливо привабливу зовнішність: *королиця*, *королева*, *королька* (королиця звичайна, ромашка лікарська), *княжик* (атрагена альпійська), *царичка* (беладона звичайна), *царьок* (дивина ведмежа), *цареві очка* (росичка отруйна), *цар* (жовтець отруйний), *царник*, *царичник* (оман високий), *боярка*, *бариня* (глід криваво-червоний). Номінативні одиниці такого типу містять абсолютну естетичну оцінку, яка ніби “вивищується над сенсорними оцінками, гармонізує їх” [1, с. 14], задовольняючи притаманне номінатору почуття прекрасного. Непродуктивну репрезентацію естетичної оцінки в номінативному освоєнні рослин можна пояснити, на думку Т. І. Вендіної, “злитістю людини зі світом природи. Відсутність дистанції між людиною і світом природи не дала змоги поглянути на неї немовби “збоку”. Естетичне замилювання природою відходило в номінативному акті на задній план, тоді як на передній виступали прагматичні цілі” [2, с. 36].

Дифузний різновид метафоризації репрезентований інтеграцією донорської і реципієнтної зон на ґрунті асоціативного комплексу: сукупності ознак чи їхніх сценарних структур [12, с. 104]. У результаті комплексного асоціювання відбувається номінація череди трироздільної *баринини жєнихи*: фітонім утворено на основі інтеграції вбудованого сценарію – як до гарної дівчини (*баринини*) залицяються, чіпляються *жєнихи*, так і насіння рослини, що має гачки, прилипає до одягу людей, шерсті тварин. Убудованість сценарію може здійснюватися й на ґрунті опозицій: *хлощева любов*, *мужєська вірність* (кульбаба лікарська) – як чоловіки не завжди вірні у любові, так і насіння рослини розлітається від найменшого пориву вітру.

Для найменування рослин почасти використовують антропоморфні метафори родовой спорідненості, пор.: *дочечка* (любка довголиста), *брат-сестриця*, *братік*, *браток*, *сестрик*, *сестрички* (перестіч польовий), *братчик* (горлянка жєневська), *невістки*, *невістилки*, *невістуйка* (королиця звичайна). В окремих випадках складно виявити, на ґрунті яких саме ознак відбувається перенесення найменувань “ЛЮДИНА → РОСЛИНА”. Такі назви виникають на підставі аналогії сценаріїв двох концептуальних сфер, в основі якої лежить не одна ознака реалії, а сукупність ознак. Можливість виникнення такого метафоричного перенесення зумовлена тим, що реалія з донорської зони ЛЮДИНА у свідомості мовця пов'язана з певним сценарієм. Так, унаслідок актуалізації вбудованого сценарію утворено найменування *сватки*, *баба-та-й-дідо*, *дідики-та-й-бабки* (медунка лікарська), *братки*, *брат-і-сестра*, *братчики-і-сестричка*, *брат з сестрою* (фіалка триколірна). Когнітивним підґрунтям назв цих рослин, квіти яких мають різнозабарвлені пелюстки (дві верхні – темно-сині, дві бічні – жовті, а нижня – біла), є аналогізація їх з *бабою* та *дідом*, *братом* та *сестрою* – особами, що перебувають у стосунках кровної чи шлюбної спорідненості, але відрізняються за статтю. М. Тернер вважає, що будь-яке метафоричне вживання одного з термінів спорідненості є комбінацією десяти моделей інтерпретації, до основних із яких належать передовсім перенесення властивостей, подібність, частина та послідовність. Так, на думку дослідника, з кожним членом сім'ї в межах «народної теорії спорідненості» асоційовано певні властивості. Одні з них є невід'ємними, вродженими, інші –

функціональними, пов'язаними з обов'язками в сім'ї. Зокрема, для матері визначено такі характерні властивості жіночої статі, як дбайливість та доброта, у зв'язку з чим виділяють функціональну ознаку «турбота», «виховання»; брати і сестри схожі, оскільки пов'язані спільним генотипом, водночас вони можуть бути осмислені як компоненти цілого (або вмістилища – сім'ї) тощо [22, с. 143].

Убудованість сценарію покладена в основу народної назви підбілу звичайного *мати-й-мачуха* – ‘зверху листки голі й холодні на дотик, а внизу вкриті волосками, теплі’. Виникнення такої назви зумовлене наївним асоціативним зв'язком цієї рослини зі сценарієм-уявленням про матір як добру, рідну людину та мачуху – злу, жадібну, безжальну. О. О. Потебня дає таке пояснення цій назві: “Рідна мати любить, як літнє сонце гріє, а мачуха не любить – холодна, як зимове сонце, як зима. Саме цей погляд ліг в основу назви ... рослини... Особливість її, яку поділяють і багато інших рослин, полягає в тім, що верхня поверхня листків її блискуча й холодна, а спідня незелена і білувата, м'яка, тепла, немовби вкрита білою павутиною. Отже, рослина є і “матір'ю”, і “мачухою” [цит. за: 17, с. 45]. Синонімічні назви підбілу звичайного – *мати-трава*, *мачушник*, *мачуха*, *мачишник*, *маточник* – теж мають узгодження із цим образом.

Частина назв рослин має структурний різновид антропоморфної метафори, яку характеризує зіставлення концептосфер ЛЮДИНА і РОСЛИНА, унаслідок чого формуються зв'язки на основі якоїсь однієї ознаки [11, с. 42]. Такі назви пов'язані з суперконцептом ЛЮДИНА через конекції предиката: *безсмертник*, *несмертельник* (безсмертники однорічні) – ‘рослина, засихаючи, надовго зберігає вигляд свіжих квітів’ (конекція предиката-опозитива з терміналом ‘смерть’); *знитеник* (осот городній), *знитейник*, *знитільник*, *знитенник* (знит болотний) – від *знититися* ‘зігнутися, пригнутися, зіщулитися (про людину)’ [16: III, с. 669] – ‘квіти рослини закриваються опівдні і нахиляються до землі’; *плакун* (хаменарій вузьколистий) – від *плакати* ‘лити сльози (з горя, від болю, зворушення)’ [16: VI, с. 558] – ‘перед дощем на кінчику листка рослини виступає краплинка води’. Пояснення народних назв маку дикого *видюк*, *видяк*, *відьмак* характеризується неоднозначністю. Так, за свідченнями М. М. Нейштадта [6, с. 268–269], ці номінативні одиниці пов'язані зі словом *відьма*, оскільки, за народними переказами, насіння цієї рослини господарі розсівають по дворах на день Юрія, щоб відьми не ходили до корів. Таке пояснення мотивації є слушним щодо назви *відьмак*. Ми припускаємо, що найменування *видюк*, *видяк* виникли на ґрунті аналогізації предиката *видіти* ‘бачити’ внаслідок того, що під час досягання у верхній частині насінневої коробочки відкриваються отвори (ніби вічка), через які розсіваються зерна рослини. У поодиноких випадках суміжним поняттям для зв'язків донорської зони ЛЮДИНА і реципієнтної РОСЛИНА є параметри розміру, пор.: *малюк* (жовтець вогнистий), *карануз* (артишок посівний) – ‘рослини мають дуже дрібне листя’.

Деякі діалектні назви рослин, напр.: *васильки* (волошка синя, рутвиця мала, чебрець звичайний), *василечки* (пахучка звичайна), *василечок* (фіалка триколірна), *марина* (горобейник польовий), *марія*, *Іван-Марія*, *Іван-та-Марія* (фіалка триколірна), *Іван-да-Ганна* (льонок звичайний), *іванок* (айстра польова), *іванчик* (підмаренник звичайний), а також номенклатурні назви, пор.: *грицики звичайні*, *миколайчики польові* мотивовані онімами – власними іменами людини. За свідченням словників, мотивація таких фітонімів є неясною, тому їх можна зарахувати до псевдомотиватів, що, на відміну від мотивованих найменувань, не мають когнітивного відповідника у структурі знань про позначене, однак порівняно з немотивованими репрезентують умовний [11, с. 177], у цьому разі антропонімічний мотиватор. Такі псевдомотивати, можливо, є результатом афективності вибору мотиватора й наслідком загального принципу антропометричності процесів метафоризації.

Висновки. Отже, широка репрезентація антропоморфних метафор в концептуальній царині РОСЛИНА підтверджує загальну думку лінгвістів про наскрізну антропоцентричність мови, оскільки «людина в мові зафіксувала свою фізичну подобу, свої внутрішні стани, свої емоції і свій інтелект, своє ставлення до предметного й непередметного світу... Майже в кожному слові можна віднайти сліди людини» [1, с. 3]. Метафоричні компоненти корелюють

передовсім із зоровим сприйняттям людиною рослини, створеними в її свідомості образами (гештальтами) і вродженими первісними структурами позасвідомого – архетипами. Загалом здійснений аналіз доводить продуктивність представлення образних, фігуральних знань у мовній картині світу українського етносу й відкриває широкі перспективи для дослідження антропоморфної метафори на матеріалі інших номінативних класів.

Список використаної літератури

1. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 896 с.
2. Вендина Т. И. Словообразование как способ дискретизации универсума / Т. И. Вендина // Вопросы языкознания. – 1999. – № 2. – С. 27–49.
3. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / Під заг. ред. О.С. Мельничук та ін. – К. : Наукова думка, 1982–2012.
4. Киричук О. В. Ментальність: сутність, функції, генеза / О. В. Киричук // Ментальність, Духовність, Саморозвиток особистості– К.-Луцьк, 1994. – Ч. 1. – С. 11–16.
5. Лікарські рослини: Енциклопедичний довідник / А. П. Лебеда, Н. І. Джуренко, О. П. Ісайкіна та ін.; за ред. А. М. Гродзінського. – К. : Головна редакція УРЕ, 1989. – 543 с.
6. Нейштадт М. М. Определитель растений средней полосы Европейской части СССР / М. М. Нейштадт. – М. : Учпедгиз, 1954. – 495 с.
7. Никитин М. В. Курс лингвистической семантики : Учебное пособие / М. В. Никитин. – СПб. : Научный центр проблем диалога, 1997. – 760 с.
8. Ортега-и-Гассет Х. Две великие метафоры / Х. Ортега-и-Гассет // Теория метафоры. – М. : Прогресс, 1990. – С. 68–81.
9. Рахилина Е. В. Основные идеи когнитивной семантики / Е. В. Рахилина // Фундаментальные направления в современной американской лингвистике. – М. : Изд-во Московского гос. ун-та, 1997. – С. 348–412.
10. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики / В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1988. – 240 с.
11. Селиванова Е. А. Когнитивная ономазиология: монография / Е. А. Селиванова. – К. : Изд-во украинского фитосоциологического центра, 2000. – 248 с.
12. Селиванова Е. А. Энигматический дискурс: вербализация и когниция: монография / Е. А. Селиванова. – Черкассы : Издатель Ю. Чабаненко, 2014. – 214 с.
13. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психоконігнітивний та етнокультурний аспекти) / О. О. Селіванова. – К. ; Черкаси : Брама, 2004. – 276 с.
14. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 844 с.
15. Словарь української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко: В 4 т. – К. : Наукова думка, 1996–1997.
16. Словник української мови: В 11-ти т. / ред. кол.: І. К. Білодід /голова/ та ін. – К. : Наукова думка, 1970–1980.
17. Ужченко В. Д. Народження і життя фразеологізму / В. Д. Ужченко. – К. : Радянська школа, 1988. – 279 с.
18. Ченки А. Семантика в когнитивній лінгвістическ / А. Ченки // Современная американская лингвистика : Фундаментальные направления / под ред. А. А. Кибрика, И. М. Кобозевой, И. А. Секериной. – М. : Эдиториал УРСС, 2002. – С. 340–369.
19. Шамота А. М. Назви рослин в українській мові / А. М. Шамота. – К. : Наукова думка, 1985. – 162 с.
20. Lakoff G. Metaphors we live by / G. Lakoff, M. Johnson. – London : University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
21. Mačhek V. Česká a slovenská jamena rostlin / V. Mačhek. – Praha, 1954. – 367 s.
22. Turner M. Death is the mother of Beauty: Mind, Metaphor, Criticism / M. Turner. – Chicago : University of Chicago Press, 1987. – 208 p.

Одержано редакцією 20.01.14

Прийнято до публікації 14.02.14

Аннотация. Калько В. В. Антропоморфная метафора в украинских фитонимах

В статье осуществлен комплексный анализ антропоморфной метафоры в структуре украинских названий растений в проекции на операции мышления и другие смыслопорождающие механизмы. Метафора определяется как самое креативное средство обогащения языка, расширение его знаковых ресурсов, использование знаков одной концептуальной сферы для обозначения другой, схожей с ней в каком-то отношении.

Установлено, что в структуре украинских фитонимов наиболее продуктивной является модель метафорического переноса ЧЕЛОВЕК → РАСТЕНИЕ, что объясняется спецификой украинской ментальности, ее кордоцентрическим видением мира. Самым общим и универсальным принципом такой интеграции есть антропоморфизм, согласно которому знаки, называющие

человека, части его тела, свойства, действия, состояния и т.д., используют для обозначения других сфер, в том числе и флоры.

Использование мотиваторов концептуальной сферы ЧЕЛОВЕК для обозначения растений обусловлено аналогизацией их свойств с человеческими качествами, частями тела, местонахождением в пространстве и движением. Антропоморфная метафора в структуре украинских фитонимов является многочисленной и разнообразной и опосредствована различными типами метафорического механизма, обеспечивающего обозначения одной предметной области в терминах другой на основании аналогизации со смежным понятием, диффузным ассоциативным комплексом и гештальтом.

Ключевые слова: антропоморфная метафора, структурная метафора, гештальтная метафора, диффузная метафора, донорская зона, реципиентная зона, аналогизация, фитоним.

Summary. Kalko V. V. Anthropomorphic metaphor in Ukrainian plant names

The article deals with the complex analysis of anthropomorphic metaphor in Ukrainian plant names structure regarded from mental perception angle as well as from other generating semantics perspective. Metaphor is defined as most effective means of language enrichment, the increase of its semantics resources, and use of a semantic consistency for conveying the meaning of some other one, being in some sense analogous to it. It was as well signified that in the Ukrainian plant names structure the most productive one a metaphoric model based on semantic transference "Human → Plant" which could be attributed to the national mentality and its "cordis" (heart) centered mental arrangement. The reason for the integration and its key universal principles lie within its anthropomorphic nature according to which the meanings to name a human, or human body, its properties, actions and states, are employed to mean other semantic terrains including the floral ones. The productive motivating semantic factors to mark the meanings of "Human" through the concept of "Plant", could be seen because of similarising their properties to the particularly human ones, as well as to the human body, placing and movement.

The anthropomorphic metaphor in the Ukrainian flower names structure is quite numerous and varied, and is based on different types of metaphors, enabling to signify a subject terrain through the semantics of the other one, due to the similarity between adjacent concepts, the diffusive associative complex and linguistic gestalt metaphor.

Key words: anthropomorphic metaphor, structural metaphor, gestalt metaphor, diffusive metaphor, donor area, area recipient, similarising, plant name.